

Візитів Юлія Миколаївна,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
факультету історії, політології та міжнародних відносин
Рівненського державного гуманітарного університету
orcid.org/0000-0002-2826-2067
vizitivj@gmail.com*

ПАМ'ЯТКА АРХЕОЛОГІЇ ДОБИ КОЗАЧЧИНИ ЯК МІСЦЕ ТРАВМАТИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Україна із суттєвим запізненням долучається до студій із вивчення пам'яті, практикуючи нині західну парадигму та методологію. Відповідно, конче необхідно працювати над науковою та методологічною репрезентацією українського «культурного часопростору» пам'яті. Українське суспільство врешті-решт прийшло до розуміння необхідності переоцінки на всіх рівнях власного культурного спадку, який допомагає усталити та зберегти національну та колективну ідентичність. У часи «меморіальної епохи» задля збереження автентичності слід презентувати, промотувати українські «локуси пам'яті» у всьому їхньому багатогранному розмаїтті. Це дослідження присвячене актуальній проблемі вивчення ролі пам'яті об'єкта, пов'язаного з добою козацтва на Волині, а саме Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» с. Пляшева Рівненської області. Мета статті – розкрити логічний безперервний зв'язок між археологією/історією і власне пам'яттю. Завдання – показати віхи формування та розвій згаданого археологічного/історичного об'єкта як локуса усталення та збереження української ідентичності; підкреслити та розкрити конфліктний потенціал, пов'язаний з використанням, нерідко політичною експлуатацією чи маніпуляціями «Козацьких могил», що мали місце протягом ХХ–ХХІ століть; проілюструвати елементи травматичності, пов'язані як із самим об'єктом, так і з історичними подіями та реаліями. Новизна дослідження криється у самому формулюванні теми. Перспективними видаються подальші наукові пошуки в часи українського варіанту “memory boom” з метою конструювання власного наративу та для зміцнення бази національної ідентичності.

Ключові слова: пам'ятка археології, «козацькі могили», надмогильні хрести, культура пам'яті, місце пам'яті, ідентичність.

Vizitiv Yuliya,
*Ph.D., Associate Professor,
Associate Professor at the Department of History of Ukraine
Faculty of History, Political Science and International Relations
Rivne State Humanitarian University
orcid.org/0000-0002-2826-2067
vizitivj@gmail.com*

ARCHEOLOGICAL MONUMENT OF THE COSSACK'S AGE AS A PLACE OF TRAUMATIC MEMORY OF THE UKRAINIAN PEOPLE

Ukraine is significantly late in joining memory studies, currently practicing the Western paradigm and methodology. Accordingly, it is absolutely necessary to work on the scientific and methodological representation of the Ukrainian cultural of memory. Ukrainian society eventually came to understand the need to reassess at all levels its own cultural heritage, which helps establish and preserve national and collective identity. During the “memorial era” in order to preserve authenticity, it is necessary to present and promote Ukrainian “place of memory” in all their multifaceted diversity.

This study is devoted to the topical problem of studying the role of the Cossack-era monument in Volyn, namely the National Historical and Memorial Reserve “Field of the Battle of Berestek” river Plyasheva, Rivne region. The purpose of the article is to reveal the logical continuous connection between archaeology/history and memory itself. The task is to show the stages of the formation and development of the mentioned archaeological/historical object

as a locus of establishment and preservation of Ukrainian identity; to emphasize and reveal the conflict potential, also political exploitation or manipulations of “Cossack graves” that took place during the 20th–21st centuries; to illustrate elements of trauma related to both the object itself and historical events and realities. The novelty of the research lies in the very formulation of the topic. Further scientific research in the times of the Ukrainian version of the “memory boom” in order to construct one’s own narrative and to strengthen the base of national identity seems promising.

Key words: archaeological monument, “Cossack graves”, tombstone crosses, culture of memory, place of memory, identity.

У сучасному діджиталізованому світі, сповненому новітніх інформаційних нашарувань, перенасиченому квазінауковими/фейковими виданнями, конче необхідно зберегти/створити/відродити карту місць пам’яті, яка допомагає ідентифікувати націю/народ/культуру. Мета та завдання цього дослідження – простежити/проаналізувати етапи трансформації такого простору пам’яті на Волині, як «Козацькі могили» (далі – КМ), а також чинники формування/розвитку/існування в індивідуальних місцях пам’яті людей, особливості формування комеморативної мозаїчності, конфліктний потенціал місця пам’яті залежно від пануючої політичної парадигми та культурної домінанти історичного періоду.

Отже, на середину XVII ст. соціально-економічна та політична ситуація на теренах України була вкрай важкою. Реакцією була низка повстань. Назрівало нове, яке наклало відбиток на перебіг історії у Східній Європі. Для узагальнення цих подій сучасними українськими істориками В. Смолієм та В. Степанковим введений термін «Українська національна революція середини XVII ст.». На Волині вона охоплює події 1648–1659 рр. Серед причин революції – безправ’я українського народу; тяжкий політичний гніт з боку Речі Посполитої; прагнення розширити і зміцнити права козацтва; посилення феодалної експлуатації з боку польських магнатів, шляхти і єврейських орендарів; жага українців зберегти себе як націю; відстояти свою православну віру, захистити її від тиску уніацтва і католицизму.

Перші перемоги українського війська і татарських союзників у 1648–1649 рр. стали запорукою та могутнім стимулом до розгортання національної революції на Волині. Після кількох розгромних поразок польський король Ян Казимір змушений був підписати 18 серпня 1649 р. Зборівський договір. Проте його половинчасті умови не влаштовували українців.

Більше того, один із пунктів окремого договору між кримським ханом і королем Речі Посполитої дозволяв татарам «вільно спустошувати край, повертаючись назад» (Прищеп, 2008, с. 233, 236–237).

Втішаючи себе надією повернути колишнє панування на українських землях, шляхта першою порушила Зборівський договір, постановивши на сеймі розпочати війну. Навесні 1651 р. ситуація між супротивниками загострилася настільки, що вони зосередилися на Волині недалеко від м. Берестечка. Місце майбутньої битви визначилося майже саме собою – в місцині, де р. Стир разом з притоками Пляшівкою та Ситенкою утворили на рівнині чотирикутник з виходом на південь. До початку бойових дій повстанці під сильним дощем рили окопи, споруджували шанці, зводили стратегічні укріплення по периметру табору з центром над р. Пліснявою (рукав р. Пляшівки). На ранок табір мав вигляд потужної та неприступної фортифікації, оточеної ровами та валами.

Бій розпочався 28 червня 1651 р. герцями – окремими поєдинками козаків з польськими кіннотниками (Гуржій, 2012, с. 102–103). На другий день, 29 червня, скориставшись сприятливими погодними умовами – дощем та туманом, гетьман Б. Хмельницький атакував. У ході битви загинуло близько 7 тис. жовнірів. Так, В. Краузе у своєму донесенні в м. Гданськ писав: «На полі бою залишилися ніби катом розрубані тіла. Можна було побачити відрубані шиї, руки разом з плечима...» (ЦДІАУ, м. Львів (а)). До всього додалися й труднощі, пов’язані з браком фуражу для польської кінноти, адже табір опинився фактично відрізанним від пасовиськ. Так, «...коні доводилося годувати очеретом та дубовим листям, а й за це кров’ю треба було платити». Психологічна напруга наростала. Тому, коли жовніри побачили якусь жінку, ймовірно місцеву знахарку, що за рецептами середньовічної медицини збирала плазунів,

яких привабило поле бою («у горщечках мала сухі і живі ящірки, жаби, вужі та інші гадини»), «...на тому ж місті вона була жорстоко забита», – писав шляхтич С. Войша до королевича Кароля уночі перед вирішальною битвою (ЛННБ, с. 389–390; Свешніков, 1993, с. 105–106).

Генеральна битва відбулася 30 червня 1651 р. на полях поблизу сіл Солонів, Пляшева, Острів і Митниця (Рівненська обл.). Ранок видався аномально туманним. У напрузі минув майже увесь день. Лише приблизно о четвертій годині по обіді І. Вишневецький на чолі двадцяти двох полків атакував козацький табір. Проте козаки за допомогою татар відігнали польську кінноту і самі перейшли в контрнаступ. Проаналізувавши ситуацію, король наказав спрямувати атаки на татар. Після прицільного гарматного обстрілу ханського шатра татарська кіннота в паніці відступила. Б. Хмельницький спробував умовити хана повернутися з ордою, проте сам був затриманий як заручник на десять днів (Рычков, 1989, с. 154). Вночі на території с. Острів козаки влаштували укріплення. Десять днів козацько-селянське військо витримувало гарматний обстріл і відбивало атаки поляків (Прищепа, 2008, с. 238–239).

Після того, як наказним гетьманом було вибрано І. Богуна, він скликав військову раду з метою вирішення головного питання – врятувати військо і зброю та забезпечити організований відступ армії. Багнисті береги р. Пляшівки, які захищали козацький табір від удару з тилу, одночасно перешкоджали в постачанні армії харчами, фуражем, спорядженням і утруднювали відступ. І. Богун дав розпорядження прокласти через болото мости. За одну ніч козаки спорудили з дерева, лози, возів, палаток і навіть власних войлочних кожухів три неширокі переправи. З 9 на 10 липня наказний гетьман виділив для оборони табору декілька козацьких загонів і наказав непомітно для ворога перевезти через болото гармати та інше військове спорядження. До світанку основній частині вже вдалося здолати переправу (Мах, 1972, с. 21–22). Проте взнаки далася низька поінформованість козацько-селянського війська. Вояки, не знаючи нічого про наміри І. Богуна, розцінили відхід кінноти як спробу втечі. У таборі виникло

замішання. Селянські загони, незважаючи на накази курінних і сотників, кинулися до переправи, яка не витримувала натиску. Як результат – тисячі загиблих у болоті.

Бої продовжувалися і під час відступу українського війська. Свої свідчення про безпрецедентний героїзм козаків залишили чимало європейських дипломатів та офіцерів. Це і німецький хронікер Й.-Г. Шледер (Шледер, 1985, 83–91), і класик французької літератури П. Меріме (Меріме, 1990, с. 245–247) і французький офіцер П. Шевальє, який протягом 1653–1663 рр. укладав історичні розвідки про Україну (Шевальє, 1990, с. 161–163). На полі бою та в околицях за різними підрахунками загинуло від 10 до 50 тис. козаків. Поразка завдала серйозного удару, але ні серед старшин, ні серед рядових воїнів та мирного населення не відчувалося зневіри чи розгубленості.

Згодом місцеві жителі на честь загиблих встановили кілька кам'яних хрестів на земляних валах. Надмогильні кам'яні споруди саме у вигляді хрестів були поширеними в XVII–XIX ст. У народному світосприйнятті (колективній пам'яті) кам'яний надмогильний козацький хрест поряд з козацькою зачіскою – чубом, шароварами, шаблею, люлькою, китайкою став/був/залишається невід'ємною/асоціативною складовою частиною саме козацької культури. Виготовлення кам'яних надгробків коштувало недешево. На підставі архівних документів можемо реконструювати повоєнні реалії та уявити собі, наскільки з матеріальної точки зору це було проблемним для місцевого населення (ЦДІАК України (а), (б), (в)). Адже у тогочасних документах неодноразово натикаємося на повідомлення навіть про канібалізм (Батюшков, 1888, с. 175).

Достовірних свідчень стосовно процесу поховання загиблих козаків чи документальної фіксації заупокійної тризни не залишилося. Ми можемо робити лише низку припущень, посиляючись на чималу колекцію археологічних матеріалів, які збереглися майже ідеально завдяки болотистій місцевості та ініціативі в тому числі й місцевого сільського населення, яке, незважаючи на тотальну неграмотність/неосвіченість, із трепетною любов'ю та повагою ставилося до речей, що їх регулярно віддавала земля.

Відтворюючи події, необхідно враховувати та аналізувати і етнографічний краєзнавчий

складник та традиції поховання загиблих козаків під час ведення військових дій. Так, народна пам'ять українського і польського народів уславила одну з найбільших європейських битв в усній народній творчості. Це сотні пісень, легенд, переказів, які оспівують КМ як місце пам'яті, яке є водночас поєднанням болю, скорботи, незламності, возвеличення, героїки, слави, історії. Це меморіальні повідомлення, відлуння епохи, передані через культ вшанування «мертвого героя»/«невідомого козака (солдата)».

Як відомо, природа швидко відвойовує втрачене. Довгий час про місце битви нагадували лише поодинокі хрести та постійні знахідки побутових сільських та козацьких особистих речей, елементів одягу, грошей, коштовностей, холодної, вогнепальної та метальної зброї, обладунків козацьких бойових коней, речей польської шляхти, донських козаків та московських стрільців тощо.

Згідно з інформацією завідувачки відділу історії Берестецької битви Національного історико-меморіального заповідника (далі – НІМЗ) «Поле Берестецької битви» с. Пляшева Рівненської обл. Л. Пилипів, першим істориком, дослідником, який зробив/залишив у 1844 р. опис поля Берестецької битви, був знаний український учений М. Костомаров (Пилипів, 2010, с. 339). Його нариси побачили світ лише в 1922 р., коли у серії «Библиотека мемуаров» у Москві вийшла друком «Автобиография Н.И. Костомарова». Так, М. Костомаров писав: «После зашищения диссертации я несколько месяцев... занимался обработкою истории Богдана Хмельницкого. Это занятие, увлекаая меня, внушало сильное желание побывать в тех местностях, где происходили описываемые мною события... Прибывши в местечко, мы остановились в жидовской корчме. Я вынул из портфеля свои бумаги и начал толковать с товарищем о Хмельницком; потом позвал иудея и просил его, нельзя ли достать мне старых людей, знающих хорошо местность, чтобы они показали мне поле и разные признаки на нем. Иудей посмотрел на меня подозрительно и исчез. ... спустя полчаса вошел к нам в комнату господин в мундирном сюртуке с красным воротником, при шпаге; он потребовал от нас паспорта... Дорогою этот господин объяснил нам, что он становой пристав и, предуведомленный

иудеем о прибытии каких-то господ, желающих зачем-то осматривать поле, пришел к нам в намерении, если окажется нужным, арестовать нас; но, подслушавши наш разговор, понял, что мы не какие-нибудь польские эмиссары, которых ему предписывали беречься, а ученые, отыскивающие следы давно минувших событий. ... вместе с ним объезжали поле и все окрестности Берестечка и через его посредство делали расспросы и вели беседы с народом» (Костомаров, 1990, с. 462–463). Ці спогади є однією з небагатьох перших документальних фіксацій прихованого конфлікту в згаданому локусі пам'яті.

Географічно Волинь віддавна є полем битви геополітичних інтересів її сусідів – Речі Посполитої та Росії; етнічних кривавих протистоянь поляків, українців, росіян, євреїв; релігійних сутичок між католиками, православними та іудеями; баталій конкуруючих культур пам'яті тощо. Відповідно, факт появи пристава лише віддзеркалює втілення у життя політики російського царизму щодо України в I пол. XIX ст., яка визначалася поширенням на українських землях загальноімперських порядків та підпорядкуванням її розвитку інтересам «просвещённой столицы». Все робилося під призмою поширення російської культури на спольщених землях Західної Росії, особливо після придушення польського повстання 1830–1831 рр. Таким чином, російським урядовцям доводилося так би мовити «из двух зол выбирать меньшее» – між потужним інтелектуально і фінансово забезпеченим польським національним рухом та українським, який перебував на етапі зародження і регулярно зазнавав тиску та нищення.

У XXI ст. в європейському інформаційному просторі ми постійно стикаємося з поступовими трансформаціями меморіалів і музеїв різних рівнів. Вони, рухаючись у напрямі толеризації, взаєморозуміння та гуманізації, стають місцями примирення інтересів конфронтуючих сторін. КМ простояли пустою 250 років до того часу, коли їх розіграли як «політичну карту», як місце історичної пам'яті, сповнене конфліктного потенціалу, який за задумом проурядових кіл ще не було достеменно використано. Так, на початку XX ст. імперська ініціативна група взялася до активної популяризації КМ, переслідуючи мету використати їх для

пропаганди антипольських настроїв у краї. Як ми переконаємося згодом, результат буде неочікуваним для трикутника учасників давнього конфлікту (Україна – Росія – Польща). Не слід забувати і про традиційну роль представників єврейської національної спільноти.

Першими про полеглих у битві під м. Берестечком заговорили чорносотенці, а саме члени Почаївської філії «Союза Русского Народа» (Петербург), яким украї вигідно було, проповідуючи збереження самодержавства за уварівською формулою «Православ'я, самодержавство, народність», знайти надійну базу на Волині, при цьому посилаючись на місцеві історичні епохальні події, пов'язані з українсько-польськими взаєминами.

Ідея меморіального комплексу виникла в архімандрита Почаївської Лаври Віталія (Максименка) родом з Таганрозького повіту, який прибув служити на Волинь у 1902 р. Початок служіння у часі співпав із будівництвом відрізка дороги Дубно-Берестечко. Під час виконання будівельних робіт виявили чимало козацьких черепів, кісток і зброї. Частина артефактів з власної ініціативи приносили жителі навколишніх сіл. У травневому номері «Вольнских епархиальных ведомостей» (далі – ВЄВ) 1909 р. читаємо: «Піскувата могила все більше і більше на той час розсувалася під дощами і природними факторами, а козацькі кості, що лежали на глибині, виявилися зверху. Цілими рядами лежали козацькі кістки, поховані після бою... головою на схід» (Скруха, 2013, с. 192–193). Місцеві селяни також згадували: «Отак, коли вийдеш на поле орати, заставиш у борозну плуга, то він аж гарчить по кістках, наче по якому корінню. Не раз аж леміш пощербиться. Трудно орати було» (Поліщук, 1911, с. 19).

Талановитий пропагандист архімандрит Віталій вирішив скористатися ситуацією для популяризації монархізму. Зважаючи на неосвіченість, політичну безграмотність та роль релігії в житті простих селян, чорносотенці робили ставку на возвеличення битви під м. Берестечком шляхом спілкування з волиняками зрозумілою їм рідною українською мовою, і все це з благословення Церкви. Роль рупора виконали «ВЄВ», на сторінках якого червоною канвою проглядалася ідея – «козаки воювали за православ'я, а отже, і за батюшку-царя».

В одному з номерів журналу архімандрит Віталій писав: «Такі моменти в історії народу не можна забути. Вони можуть слугувати великим засобом для народного виховання. Цього можна досягнути облаштуванням на КМ пам'ятника-церкви та щорічними загальнонародними поминками там полеглих предків-козаків». Згідно з багаторічними копітками дослідженнями відомого волинського археолога І. Свешнікова, який першим дослідив процес меморіалізації та історію музеєфікації, значимого для українців некрополістичного об'єкта, дізнаємося, що саме В. Максименко запропонував щорічно відзначати пам'ять полеглих у битві козаків у дев'яту п'ятницю після Великодніх свят. Цієї дати дотримуються і до сьогодні.

Інформування населення набуло нечуваних масштабів. Почаївське відділення чорносотенців видавало історичні книги про битву, які потім розповсюджували у публічних та церковних бібліотеках. Вчителі шкіл організували спеціальні просвітницькі лекторії для населення, використовуючи популярний на той час засіб візуалізації – світловий проектор зображень («чарівний ліхтар» – лат. *lanterna magica*) (Бухало, 2021). Отже, у 1908 р. на поминальне богослужіння прибуло близько 10 тис. чол., у 1909 р. – близько 50 тис. чол., а в 1910 р. на закладку церкви-пам'ятника – понад 60 тис. чол. (звичайні обивателі, духовенство, військові тощо) (Поліщук, 1911, с. 23).

Духовний опікун пам'ятки архімандрит Віталій особисто оголосив про збір пожертв на будівництво (Свешніков, 1993, с. 132). За свідченнями місцевих селян, бувало, що на о. Журавлісі стояли три мішки мідних монет – пожертвування звичайних людей (Солодько, 2011). Згідно з будівельним кошторисом попередньо потрібно було 30 тис. крб., проте витрати протягом 1910–1914 рр. перевищили оголошену суму. Архімандриту довелося звертатися до столичних меценатів. У результаті «московський купець Колесников (керуючий фірмою «Савва Морозов») фондував 50 тис. крб. і 700-пудовий дзвін. Цар Микола II дав 10 тис. крб., а потім (у 1914 р.) ще 15 тис. крб. На виконання наказу царя Управління південно-західної залізниці виділило 800 пудів міді на дзвони і 200 сажнів старих рейок, а Головне артилерійське управління – 900 пудів латуні зі стріляних артилерійських гільз на дзвони» (Свешніков, 1993, с. 133).

Майданчик майбутнього комплексу окреслили на о. Журавлиха у заплаві лівого берега р. Пляшівки, при цьому зважили не на історичний зв'язок з подіями битви, а на зручність розташування. Сама ж ділянка була подарована Почаївському монастиреві місцевою поміщицею Ганною Граббе. Тут невдовзі звели дерев'яну Троїцьку каплицю, куди зносили знайдені кістки та черепи для тимчасового зберігання. Згадану каплицю 28 травня 1909 р. освятив кременецький єпископ Никон. Тоді ж на КМ оселилися і перші монахи, які прислалися на послух з Почаївської Лаври.

Згідно з інформацією «ВЄВ», на землях урочища Монастирщина, де знаходилося захоронення козаків із вцілілими кам'яними хрестами, було офіційно припинено оранку, а селяни взамін отримали нові наділи (ВЄВ 1909). Влітку 1910 р. було проведено підготовчі роботи для майбутнього будівництва. У тому ж році (13 і 14 червня) під керівництвом архімандрита Віталія та київського історика І. Каманіна мали місце пілотні розкопки козацьких поховань на пагорбі Монастирщина поміж селами Острів і Пляшева. Так, було досліджено приблизно одну двадцяту від площі урочища. На півметровій глибині археологи натрапили на ряд ям, в яких лежало по 5–10 скелетів козаків. По завершенні будівництва храму св. Георгія виявлені під час розкопок остеологічні матеріали поклали у гробниці в підземеллях церкви (Свешніков, 1993, с. 132). Згодом І. Каманін видав брошуру, присвячену битві під Берестечком, на сторінках якої розмістив археологічний звіт та фото (Каманін, 1910).

Проект церкви розробив студент архітектурного відділення Вищого художнього училища при Академії мистецтв у Петербурзі В. Максимов (ЦДІАК України (г)). Новий храм освятили на честь св. Георгія Переможця (Юрія Змієборця), який вшановувався у християнстві як патрон воїнів; вважався покровителем військових правлячих династій, лицарства, хрестоносців. До святого великомученика Георгія звертаються в тому числі і з проханням про допомогу та заступництво у боротьбі з ворогами рідної землі.

У 1912 р. архітектор В. Леонтович вніс ідею заснувати монастир-скит, запропонувавши відкрити обитель із дитячим притулком, щоб братія могла доглядати за усипальницею, виховуючи

молоде покоління (Кулініч, 2013). У 1912 р. на о. Журавлиху перевезли із сусіднього с. Острова дерев'яну Св.-Михайлівську церкву, збудовану у середині XVII ст. (ЦДІАК України (д); «Девятисотлетие...», 1892, 150–151). Обидві церкви між собою сполучили підземним ходом довжиною 50 м (Свешніков, 1993, с. 133).

Побудована у стилі українського бароко Св.-Георгіївська церква немає аналогів серед православних храмів. За оригінальним проектом В. Максимова сам храм та бабинець знаходяться під відкритим небом. Церковною банею слугує небозвід. У середині арки на фасаді розташовується одноярусний іконостас з царськими вратами та бічними дверима; весь простір над ним заповнює картина «Голгофа», намальована художником І. Іжакевичем на металевих листах (його спадщина становить понад 20 тис. робіт). Іконостас виконаний з червоного кварциту та чорного лабрадориту з родовищ на Житомирщині. Ці матеріали символізують кров і траур. Під іконами іконостасу вмонтовано зображення георгіївських хрестів, які, як символи військової доблесті, в тому числі мали нагадувати про посмертне присвоєння трьомстам козакам-героям у 1914 р. звання георгіївських кавалерів (Свешніков, 1993, с. 133).

Вручення георгіївських хрестів українським козакам-визволителям є абсолютно зрозумілим пропагандистським/популістським кроком з боку імперської влади. Чорносотенці ставили перед собою ціль завоювати прихильність місцевого населення. Такий акт начебто забезпечував визнання української історії, українського народу, мови та традицій, а тим часом створювалася ефемерність/ілюзія рівноправ'я, толерантності, взаємоповаги. Розташування георгіївських хрестів під іконами на царських вратах є нічим іншим як ідеологічною спекуляцією та політичною маніпуляцією шляхом нав'язливої візуалізації. Так, берестецькі георгіївські хрести більше століття несуть у собі прихований конфлікт, розв'язання якого на часі.

У роки панування Російської імперії сформувався цілий комплекс нагород, пов'язаний зі св. Георгієм: орден, медаль, хрест, прапор, іменна зброя, іменні срібні сурми. Вони йшли у супроводі георгіївської стрічки. Вищу військову нагороду Російської імперії (орден, стрічка) 7 грудня 1769 р. (у часи війни з Отаманською Портою) заснувала Катерина II. Згідно

зі статутом 1913 р. георгіївська стрічка набула звичного нам вигляду і складається з трьох чорних і двох оранжевих смуг. Традиційний символізм цих кольорів трактується так: чорний – дим, оранжевий – полум'я. Проте найвидатнішу військову нагороду за проявлену мужність в армії та на флоті було спаплюжено в ХХІ ст.

У 1917 р. з приходом до влади більшовиків дореволюційну систему нагород було знищено. Георгіївську стрічку продовжували використовувати у Білій гвардії. Вона стала своєрідним символом опору більшовизму. У період битви за м. Сталінград, щоб зміцнити патріотичний дух у лавах Червоної армії, в складі якої було чимало георгіївських кавалерів з часів I світової війни, Сталіним було запроваджено гвардійську стрічку, яка фактично відтворювала георгіївську (зразка 1913 р.). Так, стихійно сформувалася ретроспектива продовження боротьби з Німецькою імперією, а відтоді з німецьким нацизмом. Гвардійську стрічку закріпили за Орденом Слави, а в 1945 р. інкорпоровали в колодку медалі «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.». Ця нагорода стала чи не найчисельнішою в історії СРСР (15 млн нагороджень).

Ініціативні радянські пропагандисти вдалися до методик візуалізації, тому гвардійська стрічка з'явилася на меморіалах, пам'ятниках, скульптурах, плакатах, листівках, календарях, значках, транспарантах, дошках пошани. Важко перелічити всі об'єкти. Як результат, у свідомості радянської і пострадянської особистості чорно-оранжева стрічка чітко позиціонується/асоціюється з Перемогою над нацизмом/фашизмом у період Другої світової війни (ВВВ) (Федик, 2011; Мараєв, 2017).

З 1992 р. у Російській Федерації (далі – РФ) розпочинається процес відновлення військового Ордена св. Георгія, який у часі супроводжувався поступовою підміною понять – «гвардійської» на «георгіївську стрічку». Як зазначає кореспондент АрміяInform А. Печерський: «Так, остаточно зникло сприйняття стрічки як символу народної трагедії і горя, принесених війною, натомість на перший план виплинули мілітаризм, імперськість, реваншизм»

(Печерський, 2022). Навесні 2014 р. георгіївська стрічка стала символом російської агресії проти України.

Верховна Рада (далі – ВР) України 12 червня 2017 р. ухвалила закон про заборону виготовлення та пропаганди георгіївської стрічки.

Черговим фактом цинізму з боку візуалізаційно-пропагандистів РФ з 24 лютого 2022 р. (з моменту повномасштабного вторгнення в Україну) стало використання наповненого модерним сенсом символу «Z» у поєднанні з георгіївською стрічкою. Останню в народі почали називати «колорадською», за назвою відомого усім шкідника – колорадського жука.

Отож, запитання, як реагувати на присутність георгіївських хрестів на Св.-Георгіївському храмі в НІМЗ «Поле Берестецької битви» в часи, коли РФ нагороджує георгіївськими хрестами своїх солдатів (орків/рашистів/росіянців) за звірства, вчинені в Україні, залишається відкритим... У цьому і є трагізм та конфлікт цього сповненого історизму місця пам'яті; місця пам'яті, де моляться за всіх воїнів Збройних сил України та іноземних легіонерів (Інтернаціональний легіон територіальної оборони України), які виборюють незалежність України; місця пам'яті, яке перебуває у дисонансі з історією свого створення та історією служіння ідеалам вільного народу України.

Щороку ми переконуємося, що згадана точка пам'яті працює, адже її творять спільні (символічні) дії громади, не накази згори чи якісь ефектні науково-технічні музейні новації/інсталяції. На жаль, відсутність у владних структур держави чіткої пам'ятко-охоронної стратегії призводить до поступової руйнації меморіалу. Проте КМ залишаються елементом церковної церемоніальності, затребуваним ресурсом туристичної індустрії, предметом археологічних розкопок та наукових пошукувань, полем політичних баталій та диспутів тощо. Навіть у цьому році, незважаючи на загрозу обстрілу з боку агресора (РФ), 26 червня 2022 р. (на 123-й день війни) предстоятель ПЦУ Митрополит Епіфаній очолив Божественну літургію у Св.-Георгіївському храмі. У цей день сирени повітряної тривоги в Рівненській області вмикалися тричі.

Список використаних джерел:

1. Батюшков П. Вольнь. (1888). Историческія судьбы юго-западнаго края. Санкт-Петербургъ : Типографія Товарищества «Общественная Польза».
2. Бухало О. Битва під Берестечком: як поразка козаків, яку прославляла Москва, об'єднала українців. *BBC News Україна* : вебсайт. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-57651619> (дата звернення: 10.09.2022).
3. *Волынские епархиальные ведомости*. (1909). № 21.
4. Гуржій О., Рєєнт О. (2012). Славетні битви на теренах України. Київ.
5. Каманинъ И. (1910). Битва казаковъ съ поляками подъ м. Берестечкомъ в іюне 1651 г. Киев.
6. Костомаров Н.И. (1922). Исторические произведения. Автобиография. Киев,
7. Львівська національна наукова бібліотека (далі – ЛННБ) України ім. В. Стефаніка, ф. Осолінських. № 225/II.
8. Мараєв Вл. Георгіївська стрічка як символ маніпуляції історією. *Український інтерес* : вебсайт. URL: <https://ua.in.press/articles/georgiyivska-strichka-yak-simvol-manipulyatsij-istoriyeyu-1406255> (дата звернення: 10.08.2022).
9. Мах П. (1972). «Козацькі могили». Музей-заповідник під Берестечком. Нарис-путівник. Львів.
10. Меріме П. (1990). Богдан Хмельницький. Львів : Каменяр.
11. Печерський А. Історія георгіївської стрічки, або про «чорно-помаранчевий» рашизм. *Арміяінформ* : вебсайт. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/06/05/istoriya-georgiyivskoyi-strichku-abo-pro-chorno-pomaranchevyj-rashyzm/> (дата звернення: 10.08.2022).
12. Пилипів Л. (2010). Поле Берестецької битви в археологічних дослідженнях. *Заповідна Хортиця* : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. «Історія запорізького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». Запоріжжя : A & V. Art Group.
13. Поліщук Клим. (1911). Український музей на «Козацьких могилах» під Берестечком. *Рідний край*. №17.
14. Прищепя Б., Прищепя О. (2008). Історичне краєзнавство Волині. Рівне : ДМ.
15. Рычков П. (1989). Дорогами южной Ровенщины. Москва.
16. Свєшніков І. (1993). Битва під Берестечком. Львів : Слово.
17. Скруха С. (2013). Традиції поховання козаків на цвинтарі козацької доби на місці Берестецької битви 1651 р. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Вип. 22. Ч.1.
18. Солодько П. Берестечко. Екскурсія музеєм «Козацькі могили». *Історична правда* : вебсайт. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/4e19328ecd7/> (дата звернення: 10.08.2022).
19. Федик І. Георгіївська стрічка: поваги – нуль, максимум пропаганди. *Історична правда* : вебсайт. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/4de73dee53c79/> (дата звернення: 10.08.2022).
20. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України) (а), ф. 25, оп. 1, спр. 269, арк. 682 зв.-685, акт 5.
21. ЦДІАК України (б), ф. 25, оп. 1, спр. 270, арк. 195 зв.-196, 197-198, акти 5,7,8.
22. ЦДІАК України (в), ф. 1230, оп. 1, спр. 34, арк. 9, 2-5, 7.
23. ЦДІАК України (г), ф. 1686, оп. 1, спр. 50, арк. 2 і 3.
24. ЦДІАК України (д), ф. 1686, оп. 2, спр. 22, арк. 1.
25. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІА України, м. Львів) (а), ф. Р-1, оп. 1, спр. 200, арк. 810–821.
26. Шевальє П. (1990). Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар. Київ : Томіріс.
27. Шледер Й.-Г. (1985). Театр Европы. Фрагмент. *Жовтень*. № 7.

References:

1. Batiushkov, P. (1888). Volyn. Ystorycheskiia sudby yuho-zapadnaho kraia [Volyn. Historical fate of the southwestern region]. S.-Peterburh: Typohrafiia Tovaryshchestva «Obshchestvennaia Polza» [in Russian].
2. Bukhalo, O. Bytva pid Berestechkom: yak porazka kozakiv, yaku proslavliala Moskva, obiednala ukrainsiv [Battle of Berestechko: how the defeat of the Cossacks, which was celebrated by Moscow, united Ukrainians]. *BBS News Ukraina*: vebsait. Retrieved from: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-57651619> (Last accessed: 10.09.2022) [in Ukrainian].
3. *Volynskye eparkhialnye vedomosti* [Volyn Diocesan Gazette]. 1909. № 21 [in Russian].
4. Hurzhii, O., Reient, O. (2012). Slavetni bytvy na terenakh Ukrainy [Glorious battles on the territory of Ukraine]. Kyiv : Arii [in Ukrainian].

5. Kamanyn, Y. (1910). Bytva kazakov s poliakamy pod m. Berestechkom v iune 1651 h. [The battle of the Cossacks with the Poles under the metro station Berestechkom in June 1651]. Kyev [in Russian].
6. Kostomarov, N.Y. (1922). Ystorycheskye proyzvedeniya. Avtobyohrafiya [Historical works. Autobiography]. Kyev [in Russian].
7. Lvivska natsionalna naukova biblioteka (dali LNNB) Ukrainy im. V. Stefanyka, f. Ossolinskykh. № 225/II.
8. Maraiev VI. Heorhiivska strichka yak symvol manipuliatsii istoriieiu [St. George's ribbon as a symbol of the manipulation of history]. *Ukrainskyi interes*: veb-sait. Retrieved from: <https://uain.press/articles/georgiyivska-strichka-yak-simvol-manipulyatsij-istoriyeyu-1406255> (Last accessed: 10.08.2022) [in Ukrainian].
9. Makh, P. (1972). «Kozatski mohyly». Muzei-zapovidnyk pid Berestechkom [“Cossack graves”. Museum-reserve near Berestechko]. *Narys-putivnyk*. Lviv [in Ukrainian].
10. Merime, P. Bohdan Khmelnytskyi [Bogdan Khmelnytsky]. Lviv: Kameniar, 1990 [in Ukrainian].
11. Pecherskyi A. Istoriia heorhiivskoi strichky, abo Pro «chorno-pomaranchevyi» rashyzm [The history of St. George's tape, or About “black and orange” russiasm]. *Armiainform*: veb-sait. Retrieved from: <https://armyinform.com.ua/2022/06/05/istoriya-georgiyivskoyi-strichky-abo-pro-chorno-pomaranchevyj-rashyzm/> (Last accessed: 10.08.2022) [in Ukrainian].
12. Pylypiv, L. (2010). Pole Berestetskoï bytvy v arkeolohichnykh doslidzhenniakh [The field of the Battle of Berestetska in archaeological research]. *Zapovidna Khortytsia: materialy IV mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Istoriia zaporizkoho kozatstva v pamiatkakh ta muzeinii praktytsi»*. Zaporizhzhia: A & V. Art Group [in Ukrainian].
13. Polishchuk, Klym. (1911). Ukrainskyi muzei na «Kozatskykh mohylakh» pid Berestechkom [Ukrainian Museum at the “Cossack Graves” near Berestechko]. *Ridnyi kraj*. № 17 [in Ukrainian].
14. Pryshchepa, B., Pryshchepa, O. (2008). Istorychne kraieznavstvo Volyni [Historical local history of Volyn]. Rivne: DM [in Ukrainian].
15. Rychkov, P. (1989). Dorohamy yuzhnoi Rovenshcheny [Roads of southern Rivneshchena]. Moskva [in Russian].
16. Svieshnikov, I. (1993). Bytva pid Berestechkom [Battle of Berestechko]. Lviv: Slovo [in Ukrainian].
17. Skrukha, S. (2013). Tradytsii pokhovannia kozakiv na tsyntyari kozatskoi doby na mistsi Berestetskoï bytvy 1651 r. [Traditions of the burial of Cossacks at the cemetery of the Cossack era at the site of the Battle of Berestetska in 1651.] *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*. Vyp. 22. Ch. 1 [in Ukrainian].
18. Solodko, P. Berestechko. Ekskursiia muzeiem «Kozatski mohyly» [Berestechko Tour of the “Cossack Graves” Museum]. *Istorychna pravda*: veb-sait. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/articles/4e19328ecd7a/> (Last accessed: 10.08.2022) [in Ukrainian].
19. Fedyk I. Heorhiivska strichka: povahy – nul, maksimum propahandy [St. George tape: zero respect, maximum propaganda]. *Istorychna pravda*: veb-sait. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/columns/4de73dee53c79/> (Last accessed: 10.08.2022). [in Ukrainian].
20. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (dali – TsDIAK Ukrainy) (a), f. 25, op. 1, spr. 269, ark. 682 zv.-685, akt 5.
21. TsDIAK Ukrainy (b), f. 25, op. 1, spr. 270, ark. 195 zv.-196, 197-198, akty 5, 7, 8.
22. TsDIAK Ukrainy (v), f. 1230, op. 1, spr. 34, ark. 9, 2-5, 7.
23. TsDIAK Ukrainy (h), f. 1686, op. 1, spr. 50, ark. 2 i 3.
24. TsDIAK Ukrainy (d), f. 1686, op. 2, spr. 22, ark. 1.
25. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (dali – TsDIA Ukrainy, m. Lviv) (a), f. R-1, op. 1, spr. 200, ark. 810–821.
26. Shevalie, P. (1990). Istoriia viiny kozakiv proty Polshchi z rozvidkoiu pro yikhnie pokhodzhennia, krainu, zvychai, sposib pravlinnia ta relihiu i druhoiu rozvidkoiu pro perekopskykh tatar [History of the war of the Cossacks against Poland with intelligence about their origin, country, customs, way of government and religion and a second intelligence about the Perekop Tatars]. Kyiv: Tomiris [in Ukrainian].
27. Shleder, Y.-H. (1985). Teatr Evropy. Frahment [Theater of Europe. Fragment]. *Zhovten*. № 7 [in Ukrainian].